DOI: 10.62125/2303-6826.2025.28.103-104.106 UDK 28:821.163.4(497.6)

Berin Bajrić

Akbarijanska metafizika u osmansko-bosanskom kontekstu: Ibn Arebijeva misao u djelima Alauddina Ali-dede Bošnjaka

Sažetak

Ovaj rad istražuje intelektualnu i duhovnu vezu između Ibn Arebija (1165–1240) i Ali-dede Bošnjaka (1540–1598), jednog od najznačajnijih osmansko-bosanskih učenjaka 16. stoljeća. Kroz analizu Ali-dedeovih ključnih djela – *Muḥāḍara al-awā'il wa-musāmarāt al-awāhir* i *Ḫawātim al-ḥikam ḥall al-rumūz wa-kašf al-kunūz* – rad pokazuje da je Ali-dede, između ostalog, pripadao i akbarijanskom intelektualnom krugu i da je njegov misaoni sistem utemeljen na pojmovima koje je Ibn Arebi razvio u svojim djelima, prije svih u svom najpoznatijem djelu *Al-Futūḥāt al-makkiyya*. Poseban je fokus stavljen na Ali-dedeovo tumačenje vremena, kosmičke cikluse, hermeneutiku "sada" i strukturu duhovnih svjetova, što predstavlja direktnu recepciju Ibn Arebijeve ontologije. Istovremeno se naglašava da Ali-dede nije bio puki kompilator, nego autor koji kreativno preoblikuje akbarijansku metafiziku u originalnu osmansko-bosansku sintaksu znanja, čineći njegov opus jednim od najvažnijih mostova između Ibn Arebijeve škole i intelektualne tradicije u Bosni. Rad time nastoji doprinijeti boljem razumijevanju rasprostiranja akbarijanskog učenja u osmanskim centrima, kao i značaju Ali-dede Bošnjaka u povijesti islamske misli.

Ključne riječi: Ali-dede, Ibn Arebi, akbarijanska mudrost, *Al-Futūḥāt*, 16. stoljeće, Bosna.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 106 22. 4. 2026. 20:13

Šejhul-ekber Ibn Arebi i Ali-dede Bošnjak

Ali-dede Bošnjak (1540–1598) ubraja se među najznačajnije osmansko-bosanske učenjake i sufijske mislioce 16. stoljeća. Rođen na prostoru Bosne, intelektualno je sazrijevao u ambijentu osmanskih medresa i halvetijskih duhovnih krugova, pri čemu je njegovo obrazovanje imalo izrazito enciklopedijski karakter, od kur'anskih i hadiskih nauka do teologije, kosmologije i filozofije. Po prirodi sklon sintetskom mišljenju i simboličkom jeziku, Ali-dede je ostavio nekoliko važnih djela na arapskom jeziku, među kojima su najznačajnija *Muḥāḍara al-awā'il wa-musāmara al-awāḫir*[1] (Predavanja o prvim i kazivanja o posljednjim događajima), monumentalna zbirka historijskih, kosmičkih i eshatoloških tema, te *Ḫawātim al-ḥikam ḥall al-rumūz wa-kašf al-kunūz*,[2] (Pečati mudrosti – rješavanje simbola i otkrivanje riznica), njegov vjerovatno i najambiciozniji rad, strukturiran kao niz od 360 pitanja i odgovora o suštinama vjere, kosmosa i ljudskog duhovnog puta. Djela *Risāla al-intiṣār li-qidwat al-aḫyār, Tamkīn al-maqām fī Masǧid al-Ḥarām* i druge kraće poslanice dodatno pokazuju širinu njegovih interesovanja i sposobnost povezivanja različitih naučnih disciplina u jedinstven intelektualni sistem.[3] Djelo *Muḥāḍārat al-awā'il wa-musāmarāt al-awāhir* predstavlja obimnu enciklopedijsku kompilaciju u kojoj Ali-dede Bošnjak prikuplja i izlaže širok raspon historijskih, teoloških i kosmološko-eshatoloških podataka,

[1] Analizi pojedinih tema iz ovog djela posvetili smo pažnju u knjizi pod naslovom *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu Muhadara al-awail wa musmara al-awahir Ali-dede Bošnjaka.* Pogledati: Berin Bajrić, *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu Muhadara al-awail wa musmara al-awahir Ali-dede Bošnjaka*, Orijentalni institut – Centar za napredne studije, Posebna izdanja LXX, Sarajevo, 2023.

[2] Puni nazivi izvornika dvaju navedenih Ali-dedeovih djela na koja ćemo se u ovom radu pozivati i na njih referirati su: *ʿAlā'uddīn ʿAlī dada al-Sikatwārī al-Būsnawī, Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāhir*, prvo izdanje, Al-Maṭbaʿa al-ʿāmira al-šarafiyya, Egipat, 1894. (U daljem tekstu: Ali-dada al-Busnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il...*) i Ali dada ibn Muṣṭafā al-Mūstārī, *Ḫawātim al-ḥikam*, priredio: ʿĀṣim Ibrāhīm al-Kayyālī, Dār al-kutub al-ʿilmiyya, Bayrūt, 2007. (U daljnjem tekstu: Ali-dada al-Busnawī, *Ḫawātim al-ḥikam...*). Sve citate iz Ali-dedeovih djela navodimo u vlastitom prijevodu.

[3] O životu i djelu Ali-dede Bošnjaka više vidjeti u: Ismet Kasumović, *Ali-Dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska učenja*; El-Kalem, Sarajevo, 1994; Nail Cağman Türkmen, *Ali Dede Bosnevī, Hayatı, Eserleri ve Fezāilü'l-Cihād*, İstanbul 2019. [magistarski rad]; Berin Bajrić, *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu Muhadara al-awail wa musmara al-awahir Ali-dede Bošnjaka*, Orijentalni institut – Centar za napredne studije, Posebna izdanja LXX, Sarajevo, 2023.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 107 22. 4. 2026. 20:13

organiziranih u jasno razlučene tematske cjeline. Formalno je strukturirano u dva velika segmenta – trideset i sedam "predavanja o prvim događajima" i četiri "kazivanja o posljednjim" – čime autor uspostavlja paralelnu arhitekturu početaka i završetaka, geneze i eshatona, svjetova prije i poslije. Tekst obuhvata područja od kosmogonijskih predaja, kronika ranih naroda i početaka poslanstava, predznaka Sudnjeg dana, eshatoloških faza i nebeske hijerarhije. Iako naizgled historiografsko-didaktička kompilacija, djelo sadrži i snažnu metafizičku nit, u njemu se naslućuju akbarijanski koncepti cikličnosti vremena, kosmičkog reda i duhovnih razina, itd. Upravo zbog te kombinacije formalne enciklopedijske strukture i suptilnih gnostičkih naglasaka, *ovo djelo* zauzima posebno mjesto u Ali-dedeovom opusu kao jedinstveni most između klasične islamske erudicije i duhovno-filozofskog tumačenja historije. Djelo *Ḫawātim al-ḥikam – ḥall al-rumūz wa-kašf al-kunūz* je Ali-dedeovo vjerovatno najzrelije i najambicioznije ostvarenje, strukturirano kao sistematska zbirka od 360 pitanja i odgovora koja obuhvataju temeljne teme islamske teologije, kosmologije, ontologije, duhovne psihologije i hermeneutike. U formalnom smislu, knjiga je koncipirana kao prstenast i cikličan sistem: broj pitanja odgovara broju dana u godini, a kompozicija prati simboliku kosmičkog ritma i duhovnog uspinjanja. Sadržajno, *Ḫawātim* jasno svjedoči o Ali-dedeovoj pripadnosti akbarijanskoj školi – neka od temeljnih mjesta ovog djela zasnovana su upravo na Ibn Arebijevim učenjima o vremenu kao "vječnom sada", kosmološkim ciklusima, duhovnim svjetovima, odnosu između postojanja i otkrovenja, te dinamici Božanskog djelovanja. Ipak, u ovom djelu, Ali-dede se ne oslanja samo na Ibn Arebija, veliki dio njegovog materijala i metodološkog pristupa potječe i iz tradicije Ğalaluddīna al-Suyūṭija, čija djela (posebice njegovo veliko djelo *Al-Itqān fī ʿulūm al-Qurʾān*) koristi kao tekstualni i konceptualni oslonac, posebno u oblastima kurʾanskih znanosti, hadiske tradicije i eshatologije. Sintezom akbarijanske metafizike i "suyūṭijevske" tradicionalne učenosti, Ali-dede stvara originalnu i koherentnu gnostičku viziju koja *Ḫawātim* čini jednim od najznačajnijih bosansko-osmanskih sufijskih djela 16. stoljeća. Iako duboko ukorijenjen u osmanskoj učenoj tradiciji, Ali-dede se zaista ističe snažnim povezivanjem s akbarijanskom metafizičkom školom Ibn Arebija. Neposredan utjecaj Ibn Arebijevih djela prije svih, *Al-Futūḥāta* kao i komentara Ṣadruddīna al-Qūnawīja i kasnih akbarijanskih autora, jasno je vidljiv u njegovoj kosmologiji, tumačenju vremena, duhovnoj psihologiji i hermeneutici svetih tekstova. No, on ne preuzima ovaj sistem

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 108 22. 4. 2026. 20:13

pasivno, nego ga kreativno prilagođava vlastitom duhovnom iskustvu, osmanskom učenom kontekstu i potrebama svoga vremena. Njegova djela predstavljaju rijedak spoj teološke preciznosti, sufijske simbolike i filozofske dubine, te čine ključnu kariku u razumijevanju načina na koji je Ibn Arebijeva misao oblikovala osmansku, a tako i bosansku intelektualnu tradiciju. Zbog toga Ali-dede Bošnjak zauzima važnu poziciju u povijesti islamske misli kao autor koji je akbarijansku metafiziku preveo u vlastiti, originalni i prepoznatljiv duhovno-naučni izraz.

U intelektualnom i duhovnom horizontu osmanskog 16. stoljeća, pa tako i kod Ali-dede Bošnjaka, posebno mjesto zauzima Ibn Arebi (1165–1240), veliki andaluski i sufijski mislilac koji je u islamskoj tradiciji ostao poznat kao "Šejhul-ekber" (*Al-Šayḫ al-akbar*) "Najveći šejh". Abū Bakr Muḥammad Ibn ʿArabī al-Ḥātimī, poznat kao Muḥyī al-Dīn (oživljavatelj vjere) rođen je 1165. godine u Mursiji u Andaluziji. Formalno obrazovanje stekao je u Mursiji i Sevilji, gdje je ušao u krugove islamskih učenjaka i sufija. Njegovo duhovno traganje je vrlo rano nadišlo andaluzijski prostor te ga odvelo u Sjevernu Afriku, Mekku i potom na Istok islamskog svijeta. Nakon dugih putovanja i susreta s najistaknutijim učenjacima i sufijima svoga vremena, Ibn Arebi se konačno nastanio u Damasku, gdje je i umro 1240. godine. Njegovo stvaralaštvo, obimno i raznovrsno, nastajalo je na različitim mjestima islamskog svijeta i u različitim okolnostima, pa mu djela nemaju jednu "domovinu". Prema popisu samog autora, napisao je 251 djelo, od kojih mnoga broje stotine stranica. Dio rukopisa ostao je u bibliotekama širom islamskog svijeta, a neka djela su izgubljena. Među najpoznatijim i najutjecajnijim su svakako: *Al-Futūḥāt al-Makkiyya* (*Mekanska otkrovenja*), *Fuṣūṣ al-Ḥikam* (*Dragulji mudrosti*), *Diwan* (zbirka poezije), te brojni kraći traktati o teologiji, pravu, egzegezi i sufijskom putu. Središnja ideja njegovog mišljenja jeste nauk o jedinstvu Bitka (*waḥda al-wuǧūd*), shvaćenog kao transcendentno jedinstvo Božanske stvarnosti u kojem se svako biće očituje kao epifanija (*taǧallī*) Apsoluta. Njegova vizija ljudskog bića izražena je u pojmu savršeni čovjek (*al-insān al-kāmil*), koji stoji na spoju između Božanskog i stvorenog svijeta, i u kojem se zrcali Božanska prisutnost. Ujedno, Ibn Arebi razvija i koncept *al-ḥaqīqa al-muḥammadiyya* – preegzistentne muhammedanske zbilje, izvorne svjetlosti iz koje proizlaze svi poslanici i sve objave. Njegova misao obuhvaća i duboko razvijenu simboliku brojeva, jezika i imaginacije. Svijet imaginacije (*ʿālam al-ḫayāl*) kod Ibn Arebija predstavlja ključni ontološki nivo između osjetilnog i Božanskog, gdje se objavljuju simboli i metafore

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 109 22. 4. 2026. 20:13

Božanske stvarnosti. Posebno naglašava važnost transcendentnog jedinstva religija, tvrdeći da sve autentične religijske forme vode ka istoj istini, pri čemu koristi jezik ljubavi i univerzalnog poslanstva.[4]

Recepcija Ibn Arebija u islamskom svijetu bila je složena i višeslojna. S jedne strane, njegovo učenje naišlo je na duboko poštovanje u sufijskim redovima, gdje je smatran vrhunskim autoritetom mističke tradicije. Njegove ideje oblikovale su duhovnost Mevlevija, Halvetija, Nakšibendija i mnogih drugih tarikata. Njegov grob u Damasku postao je mjesto hodočašća i simbol duhovnog legitimiteta. S druge strane, dio uleme izražavao je rezervu ili otvoreno kritikovao njegova učenja, osobito koncepte poput *waḥda al-wuǧūd*, smatrajući ih teško pomirljivim s klasičnom dogmatikom. Uprkos kritikama, Ibn Arebi je ostao nezaobilazna figura u islamskoj intelektualnoj historiji. Njegova djela prepisivana su, komentarisana i širena u cijelom muslimanskom svijetu – od Magreba i Egipta, preko Anadolije i Balkana, do Indije i Malezije. U Osmanskom Carstvu, naročito u 16. stoljeću, njegova misao je doživjela posebno snažan utjecaj, čitana je u medresama i tekijama, branili su je veliki šejhovi i učeni ljudi, a kritike koje je trpio dodatno su naglašavale njegovu važnost u raspravama o odnosu sufizma i šerijata. Njegova učenja o jedinstvu egzistencije, kosmičkoj hijerarhiji evlija i unutrašnjem značenju vremena duboko su oblikovala sufijski diskurs, a osmanski učenjaci i šejhovi u Istanbulu, Damasku i Kairu prenosili su i širili njegovu misao kroz komentare, rasprave i poslanice. Uprkos kritikama koje je Ibn Arebi trpio od dijela tradicionalne uleme, njegova misao postala je sastavni dio duhovnog života i intelektualnog obrazovanja, osobito u krugovima halvetijskih i mevlevijskih šejhova. Posebno je važno napomenuti da je u 16. stoljeću Carigrad (Istanbul) postao središte širenja Ibn Arebijevog naslijeđa. Kopije njegovih djela, kao i brojni komentari, cirkulirali su među učenjacima i sufijskim redovima. Osmanski sultani, svjesni značaja Ibn Arebija, pružali su institucionalnu i materijalnu podršku prenošenju njegovih djela. Tako se formirao ambijent u kojem je svaki učenjak, osobito onaj s dubljom sufijskom orijentacijom, morao zauzeti jasan stav prema njegovoj misli.

[4] U ovoj uvodnoj bilješci želimo tek ukazati na neke osnovne značajke iz života ovog velikog islamskog učenjaka pa se stoga nećemo zadržavati na širim elaboracijama njegova života i djela. O životu i djelu Ibn Arebija više vidjeti u: Rešid Hafizović, *Ibn Arabijevo filozofsko-teološko učenje o Logosu*, Bemust, Zenica, 1995, i: William C. Chittic, *Sufijski put spoznaje. Ibn al-'Arabijeva metafizika imaginacije*, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, 2021.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 110 22. 4. 2026. 20:13

Upravo u takvom kontekstu djeluje i Ali-dede Bošnjak. Njegovo pozivanje na Ibn Arebija ne treba promatrati tek kao izolirani čin, nego kao odraz jednog šireg osmanskog kulturnog i duhovnog horizonta, u kojem Ibn Arebi stoji na raskršću između mistike i teologije, između autoriteta i osporavanja, između univerzalne islamske tradicije i osmanske intelektualne stvarnosti. Ali-dede Bošnjak pripada upravo onim autorima čije se stvaralaštvo ne može u potpunosti razumjeti bez sagledavanja Ibn Arebijevog naslijeđa. Recepcija Ibn Arebija kod Ali-dedea pokazuje se stoga na dvije razine: s jedne strane, kao pouzdavanje u autoritet Šejhul-ekbera, a s druge, kao reinterpretacija i prilagodba osmanskom kontekstu. Upravo u toj dvostrukoj dimenziji otvara se prostor za razumijevanje Ali-dedea kao učenjaka koji, oslanjajući se i na Ibn Arebija, gradi vlastiti sistem mišljenja, spajajući univerzalni sufijski horizont s potrebama i iskustvima osmanske stvarnosti 16. stoljeća.[5] Kao i u slučaju mnogih drugih velikana islamske misli i u slučaju Ali-dedeovog odnosa prema Ibn Arebiju isti se može posmatrati kroz jasno izražene stavove i mišljenja koja Ali-dede iznosi u vezi s Ibn Arebijem te kroz prisustvo i refleksiju njegovih djela i ideja u Ali-dedeovim djelima. Ibn Arebijeva misao je vrlo izražena u oba Ali-dedeova velika djela, što je i sasvim logično, ali je dakako prisutna i u onim manjim, od kojih se izdvaja kratki traktat *Risāla fī bayān riġāl al-ġayb* tj. *Poslanica o transcendentnom ljudstvu*.[6] Ali-dede, osim, Al-Ṣuyūṭīja, nesumnjivo najviše cijeni Ibn Arebija i uvijek ga spominje s velikim poštovanjem. Za njega je Ibn Arebi doista Najveći šejh i neprikosnoveni autoritet. Evo šta kaže Ali-dede o Ibn Arebiju u kontekstu reformatora i autoriteta vjere: "...da je od dobrih ljudi bliskih savršenstvu nesumnjivo najodabraniji Šejhul-ekber Ibn Arebi, misk među mirisima, crveni sulfur, poslan na početku šestog stoljeća. Kao što i sam kaže, s njim se pečati Vilajet."[7] Ali-dede Ibn Arebija često naziva *al-kibrīt al-aḥmar* – "crveni sulfur", metaforom preuzetom iz sufijske i

[5] Budući da se Ali-dede u svojim djelima umnogome oslanja na Ibn Arebija, njegova djela i misao, ovaj rad ni izbliza ne iscrpljuje sve teme u kojima se može pronaći veza između ova dva islamska učenjaka, već, mogli bismo reći, predstavlja svojevrsnu uvodnu studiju u mnogo širu temu prisutnosti i interpretacije Ibn Arebijevih ideja u djelima Ali-dede Bošnjaka koju bi bilo hvalevrijedno posebno obraditi.

[6] O ovom djelu više vidjeti u: Ismet Kasumović, "Traktat o transcendentnom ljudstvu Ali-dede Bošnjaka" *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXXI/1981, Orijentalni institut, Sarajevo 1981, str. 99–110.

[7] Ali-dada al-Busnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il...*, str. 29.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 111 22. 4. 2026. 20:13

alhemijske tradicije. U sufijskoj terminologiji, al-kibrīt al-aḥmar označava nešto iznimno rijetko, dragocjeno i gotovo nedostižno, poput mitskog eliksira koji preobražava obični metal u zlato. Odatle i metafora: kao što alhemičar traga za "crvenim sulfurom" (ili "kamenom mudrosti"), tako i mistik traga za savršenom spoznajom (*ma'rifa*) i duhovnim čovjekom koji je utjelovljenje Božanskog znanja. U duhovnom smislu, ovaj izraz označava savršenog čovjeka (*al-insān al-kāmil*) koji objedinjuje znanje i stvarnost te posjeduje sposobnost duhovne preobrazbe. Kao što crveni sulfur u alhemiji ima moć da obične metale pretvori u zlato, tako i savršeni učitelj – u ovom slučaju Ibn Arebi – preobražava duše znanjem i spoznajom. Nazvati nekoga "crvenim sulfurom" znači priznati mu položaj jedinstvenog i neponovljivog duhovnog vodiča, čije se pojavljivanje smatra izuzetno rijetkim darom u povijesti čovječanstva. Privrženost Ibn Arebijevoj misli i idejama kod Ali-dedea se manifestira i kroz njegovo jasno naglašeno proučavanje i prepisivanje njegovih djela. U jednom od pasusa Ali-dede navodi da je svom šejhu Nureddin-zadeu predao rukopis tefsira koji se pripisuje Ibn Arebiju, što ovaj u potpunosti proučava i potvrđuje njegov sadržaj. Evo tog pasusa koji se nalazi u Ali-dedeovom djelu *Ḫawātim al-ḥikam*:

> "Jedna mudrost objavljivanja manje jasnih ajeta: Šejhul-ekber Ibn Arebi, misk mirisni, o ovome govori u Tefsiru koji mu se pripisuje, čiji sam prvi dio pronašao u Mekki, Kući svih blagodati i izvoru Božanskih emanacija, dok sam bio u posjeti kod ljudi čiste spoznaje. Taj sam dio prepisao i predao ga našem velikom uzoru i imamu, šejhu potpunom i savršenom, Muslihuddinu ibn Nureddinu, Allah posvetio njegov duh i počastio nas njegovim otkrovenjima, nakon što sam došao kod njega da mu budem u hizmetu. On ovako kaza: 'Ovo je iz Tefsira Ibn Arebija al-Hatamija koji on napisa za svoga učenika Sadruddina al-Qunawija, pročitao sam ga u cijelosti, Allah nas okoristio njegovim djelima i znanje nam produžio njegovim spoznajama.' Na početku on kaže: 'Elif Lām Mīm. Ova Knjiga...' Misteriozna slova koja Uzvišeni Allah objavljuje na početku pojedinih sura, objavljena su zbog ispraznog govora i ruganja Arapa prilikom spuštanja Kur'ana. Uzvišeni Allah ih objavljuje kao mudrost kako bi se u potpunosti obznanili motivi Objave. Kada poslušaju nešto ovako, nešto što prije nisu imali priliku da čuju, duše onda dolaze u neobično i neočekivano stanje i prestaju da se rugaju i uprazno govore. Nakon toga pažljivije slušaju i prihvataju ono što slijedi poslije misterioznih slova a što objavljuje Uzvišeni Allah. Stoga imaju razloga razmotriti odgovarajuću materiju koja se nalazi

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 112 22. 4. 2026. 20:13

> između slova abecede koja dolaze isprekidana i riječi koje nakon njih slijede koje nose određene poruke i odredbe. Na taj način Uzvišeni Allah razotkriva veliku tajnu njihovog inata, ruganja i arogancije i obznanjuje je, a vjernicima daruje milost i mudrost, slavljen i hvaljen neka je On."[8]

Ova scena konkretno i simbolično potvrđuje da je Ali-dede kroz svog šejha Nureddina pristupio autentičnom akbarijanskom nasljeđu, te da je njegova interpretacija Ibn Arebijeve misli bila posredovana živom duhovnom tradicijom. Nureddin-zāde je, dakle, bio veza između halvetijskog reda i akbarijanske metafizike, a Ali-dede jedan od najistaknutijih predstavnika tog spoja.

Al-Futūḥāt kao jedan od osnovnih Ali-dedeovih izvora

U svojim djelima Ali-dede jasno navodi nekoliko djela ovog islamskog velikana na koja se referirao od kojih se svakako po svemu izdvaja najobimnije i najvažnije Ibn Arebijevo djelo *Al-Futūḥāt al-makkiyya* (*Mekanska otkrovenja*). Osim ovih djela, Ali-dede u određenoj mjeri citira i Tefsir koji se pripisuje Ibn Arebiju kao i njegovo drugo iznimno važno djelo *Fuṣus al-hikam* uglavnom kroz neki od komentara, potom *Al-Ḍurra al-bayḍā*, *Muḥāḍara al-'aḫyār wa musāmara al-'abrār, Kitāb al-Ša'n, Kitāb al-azal* i *ʿUqla al-mustawfiz*. Neka od navedenih djela citira svega nekoliko puta dok posljednja dva navodi kao referentnu literaturu onima koji žele više da se upute u fenomenologiju vremena u Ibn Arebijevom učenju. *Al-Futūḥāt al-makkiyya* jedno je od najopsežnijih i najznačajnijih djela sufijske tradicije, koje predstavlja svojevrsnu enciklopediju islamske duhovnosti. Ibn Arebi je na ovom djelu počeo raditi tokom svog prvog hadža 1202. godine, a više puta ga je dopunjavao i revidirao sve do završne verzije iz 1238. godine, koju je sačuvao njegov učenik Ṣadruddīn al-Qūnawī. Sam Ibn Arebi naglašava da je inspiraciju za ovo djelo primao neposredno u Mekki, u trenucima obreda tawafa i kontemplacije kod Kabe. Prema njegovim riječima, tekst nije nastao "na način običnih knjiga", već kao rezultat Božanskog nadahnuća, svojevrsnog dictatus divinus, što mu daje karakter mističkog otkrovenja, a ne samo racionalne rasprave. Djelo se sastoji od 560 poglavlja raspoređenih u šest velikih cjelina: *Maʿārif* (polja spoznaje, pogl. 1–73): uvod u glavne

[8] Ali-dada al-Busnawī, *Ḫawātim al-ḥikam*..., str. 65.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 113 22. 4. 2026. 20:13

tematske cjeline, uključujući simboliku arapskog pisma, kosmologiju i koncepciju "savršena čovjeka" (al-insān al-kāmil), *Muʿāmalāt* (djelovanja, pogl. 74–189): opis odnosa između ljudske duše i njenog izvora kroz različite stadije sufijskog puta, *Aḥwāl* (stanja, pogl. 190–269): analiza prolaznih duhovnih stanja i njihovog značenja u procesu spoznaje, *Manāzil* (duhovne stanice, pogl. 270–383): povezuje unutrašnji smisao svake sure Kur'ana s duhovnim "mjesta silaska" i darovima koji se tu primaju, *Munāzalāt* (susreti Gospodara i roba, pogl. 384–461): razmatranja kur'anskih ajeta i hadisa predstavljena kao mistička nadahnuća, *Maqāmāt* (trajna duhovna stanja, pogl. 462–560): opis završnih stupnjeva realizacije, s naglaskom na ulogu Božijih imena i potpunoj usklađenosti s Božijom voljom. Kroz *Futūḥāt* Ibn Arebi razvija nekoliko ključnih koncepata: waḥda al-wuǧūd (jedinstvo postojanja): Bog je jedina istinska egzistencija, dok stvorenja postoje samo kao odrazi Njegovih imena i atributa, riǧāl al-ġayb (ljudi nevidljivog svijeta): duhovna hijerarhija evlija na čijem vrhu je kutb, čije prisustvo osigurava ravnotežu univerzuma, *al-insān al-kāmil* (savršeni čovjek): čovjek kao mikrokosmos i ogledalo božanskih stvarnosti, hermeneutika Kur'ana: tumačenje kur'anskog teksta kroz simboliku, aluzije i unutrašnja značenja, *tahqīq* (duhovna realizacija): krajnji cilj sufijskog puta nije teorijsko znanje, već egzistencijalna spoznaja i etička preobrazba. Djelo karakterizira spoj autobiografskih vizija, kur'anske hermeneutike, filozofskih refleksija i poetskog izraza. Tekst je izrazito simboličan i aluzivan, namijenjen onima koji su duhovno pripremljeni i sposobni za transformaciju kroz čitanje. Zbog toga *Futūḥāt* nije doživljavan samo kao knjiga znanja, već i kao "duhovni putopis" koji vodi čitaoca kroz stupnjeve spoznaje.[9] Utjecaj Futūḥāta na islamsku tradiciju je ogroman: njegova učenja oblikovala su sufizam, teologiju i filozofiju od Magreba do Indije. U osmanskom kontekstu djelo je imalo status temeljnog izvora Ibn Arebijeve misli, a njegovi koncepti – posebno ideje o kutbu i riǧāl al-ġayb – postali su sastavni dio sufijske i šire islamske duhovne imaginacije. Budući da Ali-dede na više mjesta citira, parafrazira ili se implicitno oslanja na Ibn Arebijev *Al-Futūḥāt al-makkiyya*, može se sa sigurnošću reći da je to od svih Ibn Arebijevih djela najcitiranije djelo kod Ali-dede Bošnjaka.

[9] Više vidjeti u: Ibn ʿArabī, *The Meccan Revelations, vol. I.* Translated and introduced by William C. Chittick and James W. Morris, New York: Pir Press, 2002, str. 3–27.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 114 22. 4. 2026. 20:13

Tematski okviri u kojima se Ali-Dede poziva na *Al-Futūḥāt*

Teozofsko-kosmološki horizont

Ali-dede se često oslanja na *Futūḥāt* u razmatranju porijekla bića, strukture univerzuma i hijerarhije stvaranja. U njegovim odlomcima prepoznaje se Ibn Arebijev model emanacije u kojem svijet proizlazi iz Božanskog daha milosti (*al-nafas al-Raḥmānī*), a sve egzistencije odražavaju atribute Božije prisutnosti. U tom kontekstu, citira Ibn Arebija kada govori o planini Qāf, zmiji koja obuhvata zemlju, te kosmičkim slojevima i njihovim metafizičkim značenjima. Kroz te motive Ali-dede preuzima teozofsku topografiju svijeta – Arš, Kursijj, nebesa, sazviježđa i elemente – i koristi ih za građenje složene slike stvaranja koja povezuje fizički i duhovni svemir. Time *Futūḥāt* postaje jedan od ključnih izvora za razumijevanje Ali-dedeovog pogleda na kosmičku arhitekturu, gdje svaka razina postojanja ima svoje duhovne stanovnike i simboličku funkciju. Evo kako Ali-dede, pozivajući se na Ibn Arebija, predstavlja upravo gore navedenu kosmičku topografiju:

> "Prva razina devet kosmičkih horizonata, odnosno Sveopćih sfera, jeste Arš, on se nalazi iznad svih Dženneta, poput krova koji sve natkriva. Potom slijedi Kursijj koji predstavlja džennetsku zemlju i njeno prostranstvo, onda šuplji dio Kursijja, to su Bedemi, tako bar smatra većina komentatora i učenjaka. Sadruddin al-Qunevi, Allah uzvisio njegovu tajnu, u svom djelu Al-Nafahat, spominjući Velikog učitelja Ibn Arebija, kaže: 'Unutar šupljine koja se nalazi u Kursijju postoje razine vatre kroz koju će, na putu do džennetskih prostora, proći svaka duhovnost i svaki čisti duh koji se nalazi na nebesima, dok će sva druga tamna i maglovita kosmička svojstva naići na prepreku i propasti, kao što se kaže u ajetu: A kad se nebo razdvoji i kao ucvrkan zejtin rumeno postane.'[10] Potom će se dobri izdvojiti i spojiti sa onima koje ni vatra ni zima ne može dotaći kao što je navedeno u Božanskim objavama koje u tom prostoru potvrđuju prisustvo vjerovijesnika i evlija. Svako nebo predstavlja jednu džehennemsku kapiju kroz koju će ulaziti posebne skupine. Dženneta ima osam, shodno tome što se nalaze na površini osme kosmičke sfere, a to je drugi Kursijj u odnosu na Arš, a osmi u odnosu na zemaljsko nebo. Sfera Atlasa predstavlja udubinu u Kursijju te površinu kosmosa koji se sastoji od konstelacija stvorenih u tom

[10] Kur'an, 55: 37.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 115 22. 4. 2026. 20:13

> prostoru u svom materijalnom i kružnom obliku. Uzvišeni ih je podijelio na dvanaest dijelova koje je nazvao sazviježđima kojima se kune u Svojoj Knjizi kazavši: Tako mi neba sazviježđima okićenog.[11] Svako sazviježđe u sebi ima sfere koje stanovnicima Dženneta predstavljaju ono što ljudima na zemlji predstavljaju elementi. Tako kaže Šejh u Futūḥātu. Sedam kosmičkih sfera se mogu shvatiti kao sedam nebesa. Kaže šejh Fahruddin: 'Kosmos ili svemir u govoru Arapa označava sav onaj prostor koji je u kretanju, odnosno ono što kruži.' Šejh Ibn Arebi također kaže: 'Nemoguće je vidjeti suštinu nebesa. Mi vidimo samo prostor u kojem cirkulira zrak, a Allah najbolje zna.' Prvo nebo je nebo Mjeseca, drugo Merkura, treće Venere, četvrto Sunca, peto Marsa, šesto Jupitera, sedmo Saturna, osmo Kursijja a deveto Arša."[12]

Ontološko-eshatološka vizija početaka i krajeva

Jedna od središnjih tema u Ali-dedeovom opusu jeste koncept "prvih i posljednjih" (*awā'il wa-awāḫir*). *Futūḥāt* mu u tom pogledu pruža referentni okvir za razmatranje prvih bića (prvi džin, prvi grešnik, prvi čovjek koji je šio odjeću, prvi stanovnici Zemlje), kao i posljednjih po smislu stvaranja i povratka Bogu. Ovi navodi nisu samo folklorni, već su dio šire ontološke sheme u kojoj svako "prvo" u povijesti ima svoj metafizički uzrok u Božanskoj volji. Posebno poglavlje *Futūḥāta* o stvaranju svijeta (*Kitāb al-kawn*) Ali-dede interpretira kao potvrdu cikličnog vremena: svijet ima bezbroj ciklusa stvaranja, a svaki Adem ima svoje potomstvo i svoj povijesni luk. Na tom tragu, u njegovom djelu susrećemo ideju o brojnim Ademima i ciklusima kosmičkog obnavljanja, što pokazuje da on Ibn Arebija čita i kroz prizmu kosmičke rekurencije i duhovne geneze svijeta:

> "Posljednje stvorenje, u smislu posljednjeg ciklusa stvaranja, jeste čovjek, odnosno naš praotac Adem, a. s. U jednoj predaji se kaže da je nakon što je Adem stvoren, zemlja progovorila i rekla mu: 'O Ademe, došao si mi u vrijeme kada me odavno napustila mladost i snaga.' Također, predaje kazuju kako su na zemlji prije Adema živjela bića od krvi i mesa što se da vidjeti iz pitanja koje su postavili Bogu: Zar će Ti namjesnik biti onaj koji će na njoj nered činiti i krv proljevati?[13] Vjerovatno ne bi

[11] Kur'an, 85: 1.

[12] Ali-dada al-Busnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il*..., str. 209.

[13] Kur'an, 2: 30.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 116 22. 4. 2026. 20:13

spominjali krv i njeno proljevanje da nisu prethodno upoznati s njom i sa cijelim konceptom nasilja i proljevanja krvi. Predaje spominju da je ovim bićima poslan vjerovijesnik Jusuf kojeg su ubili. Imam Al-Suyuti u Predavanjima kaže da na nekim egipatskim hramovima stoje natpisi pisani grčkim pismom koji kazuju da su podignuti prije trideset i šest hiljada godina ili čak sedamdeset i dvije hiljade godina. Također, u Gornjem Egiptu postoje objekti sa još čudnijim natpisima. U predanjima israilijata se mogu naći začuđujuća zapažanja u vezi sa dužinom vremena i postojanja čovjeka. Najbolje i najljepše je to objasnio Šejhul-ekber Ibn Arebi u svom Futūḥātu: 'Jedne prilike obavljao sam tavaf oko Kabe, Allah joj svetost uzdigao, zajedno sa ljudima koje ne poznajem, pa su mi izrecitirali sljedeće stihove:

Tavafite k'o što i mi godinama prije tavafismo,
Oko Svetog Hrama, tu se svi zajedno skupismo.

Tada sam se obratio jednom od njih rekavši: 'A ko ste vi?' On mi odgovori: 'Mi smo potomci tvojih praotaca drevnih.' Onda sam upitao: 'A iz kojeg vremena pak potječete, od kada?' On kaza: 'Od prije četrdeset i nešto hiljada godina.' Iznenađen tada rekoh: 'Ali Adem nije tako davno živio.' On mi reče: 'O kojem Ademu govoriš, o ovom tebi najbližem ili, pak, o nekom drugom?' Tada sam se dobro i duboko zamislio a potom i stresao, jer sam se sjetio jednog Poslanikovog, a. s., hadisa u kojem on kaže da je Allah prije nama poznatog Adema stvorio stotinu hiljada Adema.' Prenosi se od Dža'fera al-Sadiqa slična predaja. Ibn Arebi u Futūḥātu također kaže: 'Jedne prilike, u svijetu duhova susreo sam se sa Idrisom, a. s., i upitao ga da li je istinito ono otkrovenje koje sam imao kao i predaja koju sam čuo, jer nijedno otkrovenje koje ne potvrđuje vjerodostojna predaja ne može proći kao istinito kod komentatora i učenjaka. Na to mi je Idris, a. s., kazao: 'Predaja je ispravna, a ispravni su i tvoje osvjedočenje i otkrovenje. Mi smo poslanici, vjerujemo u događanje svijeta a nemamo znanja o ishodištima uglednika i univerzuma.' Šejhul-ekber stoga zaključuje: 'Svi poslanici, evlije i mudžtehidi se slažu u tome da je sami početak postojanja ovog svijeta nepoznat.' S njima se ne slažu samo neki filozofi. Nas nimalo ne dotiču mišljenja pojedinih ignorantnih historičara, jer Uzvišeni Allah poznaje suštinu svake stvari, ništa ne može izaći iz okvira Njegove snage i moći. Kada nešto odluči, On samo kaže: 'Budi', i ono biva.' Svi svjetovi zajedno ne predstavljaju ni koliko zrno gorušice prema savršenstvu Njegove stvaralačke moći i snage."[14]

[14] Ali-dada al-Busnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il*..., str. 238–239.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 117 22. 4. 2026. 20:13

Angeološki i demonološki diskurs

Značajan broj Ali-dedeovih citata iz *Futūḥāta* odnosi se na stvaranje i narav džina, njihovu hijerarhiju i odnos s ljudima. On preuzima Ibn Arebijevu tezu da su džini stvoreni prije ljudi, da su imali svoje poslanike i da među njima postoje i vjernici i nevjernici. Ovaj sloj Ibn Arebijeve kozmogonije Ali-dede reinterpretira u didaktičkom ključu, često koristeći anegdote o prvim džinima, o Iblisu i njegovom porijeklu, kako bi istaknuo moralne pouke o neposlušnosti, ponosu i pokajanju. Time *Futūḥāt* postaje osnova za njegovu teologiju "nevidljivog svijeta" (*'ālam al-gayb*), u kojoj su džini integralni dio kosmičkog reda, a ne marginalna bića:

> "Prvi stanovnici zemlje još prije nego što je Adem, a. s., stigao na nju, bili su džini. Oni živješe kako na zemlji tako i na moru, imadoše svoje kraljeve i poslanike, vjeru i zakon. Letješe u nebeske visine kako bi selamili meleke. Onda im je Uzvišeni Allah poslao poslanika po imenu Jusuf, ali oni ga ubiše. Iblis tada bijaše u družbi s melekima i Allah ga posla kao predvodnika vojski meleka da se bori protiv džina. Nakon borbe, Iblis i meleki poraziše džine i zavladaše zemljom. Njihova vlast je trajala sve dok Allah nije stvorio Adema, a. s. Tada se Iblis požali na svoje porijeklo. On je prvo biće koje je nazvano šejtanom iz džinskog roda, a nazvan je Iblisom jer ga je Allah protjerao (eblesehu) iz Svoje milosti. Od njega se šejtani razgranaše u razne grupe, neki se pridružiše Ademu, a. s., i postadoše vjernici, dok ostali nastaviše da slijede Iblisa i ostaše šejtani. Po ovom pitanju učenjaci se razilaze, neki smatraju da šejtani ne mogu nikada postati vjernici, dok drugi smatraju da mogu i to potkrepljuju hadisom u kojem stoji: 'Allah me je potpomogao pa je moj šejtan prihvatio islam.' tj. postao je vjernik. Ovo mišljenje je ispravnije zbog toga što i kod ljudi nevjernik može postati vjernik. Ljudi često griješe misleći kako je Iblis prvi džin ikada stvoren, međutim nije tako, on je samo jedan od njih, ali jeste prvi koji je doživio propast kao što je Kabil prvi nesretnik među ljudima. Inače, prvi džin koji je stvoren bio je džin koji je na stepenu Adema, a. s. Neki kažu da je prvi džin bio dvospolac, pa je sam sebe oplodio i izrodio potomstvo. Poslije su se podijelili na muške i ženske džine i međusobno se ženili i stvarali potomstvo. Između pojave džinskog i ljudskog svijeta prošlo je šezdeset hiljada godina. Ovo navodi Šejhul-ekber u Futūḥātu u devetom poglavlju posvećenom džinima."[15]

[15] Ali-dada al-Busnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il...*, str. 205–206.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 118 22. 4. 2026. 20:13

Antropološko-duhovna refleksija

Ali-dede u više navrata koristi Ibn Arebijeve stavove o čovjeku kao mikrokosmosu i savršenom čovjeku. Citirajući *Futūḥāt*, govori o Idrisu kao "čistom umu" i "zemaljskom polu muhammedanskog hilafeta", čime potvrđuje vezu između čovjeka i Božanskog reda. U tom okviru, čovjek je ogledalo Božanske stvarnosti, biće koje svojim znanjem, ibadetom i moralnošću sudjeluje u obnovi kosmičke harmonije:

> "Prvi čovjek koji je šio i koristio iglu bio je poslanik Idris, a. s., njegovo puno ime je Ahnuh ibn Jud ibn Šit, a. s., i on je prvi objedinio meleke i čiste duše. Njemu se dogodio poseban miradž, jedno duhovno iskustvo prilikom kojeg se odvojio od svog insanskog sureta. Šesnaest godina nije ništa jeo niti pio sve dok nije doživio prosvjetljenje i postao Čisti um. Potom ga je uzvišeni poslao na ovaj svijet u svojstvu poslanika Kabilovim potomcima. Među njima je širio Božiju riječ i Zakon, sudio i borio se na Allahovom putu. On je začetnik džihada i izumitelj oružja poput sablje i raznovrsnih alata. Ljudi to inače pripisuju Džemšidu, ali to nije tačno. Historičari bilježe predaje u kojima se navodi da je Idris, a. s., nakon što je napunio tristošezdeset godina, uzdignut na nebo i da se i dan-danas nalazi gore. U drugim predajama se kaže da je Idris, a. s., novi Iljas i da će biti ponovo poslan na zemlju, baš kao i Isa, a. s., koji je došao kao izraz poštovanja prema zakonu Muhammeda, a. s. Sufijski šejhovi kažu da on ima dva ciklusa na zemlji te da predstavlja zemaljski pol povezan sa hilafetom Muhammeda, a. s., kao što njegov brat predstavlja vodeni pol, međusobno su povezani preko zemlje i mora na mjestu gdje se nalazi pregrada koja odvaja Je'džudž i Me'džudž. U Mekki je to Arefat kao što je navedeno u hadisima."[16]

Ibn Arebijevo učenje o čovjeku kao središtu odnosa između svijeta i Boga Ali-dede prevodi u konkretne povijesne i etičke primjere, povezujući ga s poslanicima, mudracima i "prvima među ljudima".

Sufijsko-metodološki sloj

U svojim razmatranjima o duhovnim stanjima (*aḥwāl*) i stepenima puta (*maqāmāt*), Ali-dede se poziva na Ibn Arebijeve deskripcije putnika, abdala i duhovnih polova (*aqṭāb*). Ličnosti poput Mūsā al-Sawzānija ili Abū Madyana služe mu da konkretizuje sufijsku geografiju svetosti.

[16] Ibid., 196–197.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 119 22. 4. 2026. 20:13

Time *Futūḥāt* postaje pedagoški priručnik sufijskog samorazumijevanja – autoritet koji potvrđuje kontinuitet sufijskog lanca i legitimitet Ali-dedeovog vlastitog mističkog pogleda:

> "Šejhul-ekber u Futūḥātu kaže: 'Uzvišeni Allah je okružio zemlju planinom koja obuhvata svijet, ona je stvorena od zelene stijene, opasava je velika zmija čija se glava spaja sa repom. Vidio sam čovjeka koji se popeo na ovu planinu, vidio ovu zmiju i s njom razgovarao. Bijaše to jedan od ebdala, onih što jednim korakom prelaze velike udaljenosti, kažu da se zvao Musa al-Sawzani. Pitali su ga o visini planine Qaf, pa je on odgovorio: 'Klanjao sam duha-namaz u njenom podnožju, a ikindiju na vrhu, a ja sam na stepenu onih koji jednim korakom veliku daljinu pređu.' Zmija je poselamila Abu Madyana i ostale sljedbenike tarikata.'"[17]

Eshatološko-topološki prikaz Dženneta i Džehennema

Brojni navodi iz *Futūḥāta* odnose se i na opise dženetskih razina i kosmičkih sfera, što Ali-dede koristi kako bi razvijao vlastitu simboliku "nebeskih stanja" i moralnih stepena. On preuzima Ibn Arebijev prikaz osam dženetskih razina (ʿAdn, Firdevs, Huld, Naʿīm, Maʿwā, Dār al-Salām, Dār al-Maqām, Al-Wasīla) i povezuje ih s čovjekovim moralnim uspinjanjem i metafizičkim savršenstvom. Svaka od tih razina, u njegovoj interpretaciji, simbolizira određeni stupanj svijesti i blizine Bogu:

> "Prvi Džennet je najviši i najbliži Aršu, Dženneti Adn, on je poput tvrđave u kojoj se nalazi posmatračnica. To je najuzvišeniji Džennet među svim Dženetima, oko njega se prostire sedam zidina a između svakog se nalazi po jedan Džennet. Onaj koji slijedi Dženneti Adn je Firdevs, to je Džennet koji se nalazi u samom središtu ispod Adna. Slijedi Al-Huld, pa Al-Na'im, pa Al-Ma'wa, potom Dar al-Salam, Dar al-Maqam. Al-Wasila je najviša deredža u najvišem Džennetu i to je Adn. On pripada Poslaniku, a. s., prema dovi koju njegovi sljedbenici uče. Uzvišeni je dao da to bude iz njegove mudrosti božanska tajna namijenjena posebno našem plemenitom Poslaniku, a. s. Iz petog poglavlja Al-Futūḥāta."[18]

[17] Ali-dada al-Busnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il...*, str. 182.

[18] Ali-dada al-Busnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il...*, str. 225–226.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 120 22. 4. 2026. 20:13

Koncepcija vremena i cikličnog trajanja

Posebno poglavlje *Futūḥāta* posvećeno je ontologiji vremena, koje Ibn Arebi definira kao dinamično očitovanje Božanske volje. Ali-dede preuzima ovaj pogled i u svom djelu *Ḫawātim al-ḥikam* ga tumači kroz ideju da "vrijeme nije niz događaja, već tok Božanskog djelovanja". On razlikuje *dahr* (apsolutno trajanje), *zaman* (mjerljivo vrijeme) i *waqt* (tren), povezujući ih s Božanskim imenima i kosmičkim ciklusima. Ova koncepcija vremena bitna je za njegovu ontologiju "početaka i krajeva" jer ukazuje na stalnu obnovu stvaranja (*taǧdīd al-ḫalq*). Evo primjera u kojima Ali-dede govori o vremenu iz kojih se vidi njegova direktna upućenost na Ibn Arebija:

> "Šejh najveći, Ibn Arebi je u svom djelu Al-Futūḥāt posvetio jedno posebno poglavlje upravo suštinama vremena. To je pedeset i peto poglavlje u kojem on kazuje o stvarnom, ograničenom i imaginarnom vremenu i vremenskim periodima. Tako Šejh kaže: 'Postoji više vrsta dana, veliki i mali. Najmanji dan je jedinstveno vrijeme i na njega se odnosi ajet: ...svakog časa On se zanima nečim.[19] Ovo vrijeme se naziva danom jer se u njemu dešava Božansko zanimanje i ono predstavlja najmanje i najtanje vrijeme od kojeg se ono dalje samo uvećava bez ikakvih granica. Iz ovog vremena ističe pedeset hiljada godina, godina u odnosu "zanimanje" pa sve u beskraj. Između malog i velikog vremena, dakle, protiče međuvrijeme čiji početak se tradicionalno naziva danom, koji se opet dijeli na sate, sati na minute a minute na sekunde i tako u beskraj.'"[20]
>
> * * *
>
> Najveći među svim šejhovima, sulfur crveni među sulfurima, u svom djelu Al-Fath al-makki navodi: "Muhammedansko vrijeme trajat će hiljadu godina, a sve poslije toga spada u razilaženja po pitanju vremena jer svaka godina kruži oko jednog od stepena Bismillahir-Rahmanir-Rahim (Al-Fatiha, 1) i oko hiljadu njenih značenja. Kada se upotpuni period bismille i ajeta ahmedanske milosti u hiljadu godina od vremena Vage te nastupi sljedeći milenijum, pojavit će se mnoga razilaženja u vezi sa vjerskim propisima, anarhija, nered i ljubav prema imetku. Ljudi će postepeno sve niže i niže padati i neće se slagati sve dok se svijet potpuno ne ispuni nasiljem a pravda nestane iz duša učenjaka. Tada

[19] Kur'an, 55: 29.

[20] Ali-dada al-Busnawī, *Ḫawātim al-ḥikam*..., str. 17–18.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 121 22. 4. 2026. 20:13

će se pojaviti Mehdi i sa neba će sići Isa, a. s."[21]

* * *

"Eto to je suština vremena i očitovanje neizmjernog trajanja (Al-Dahr) koje spada u imena Apsolutnog Bitka kao što je navedeno u hadisi-kudsiji: 'Nemojte psovati vrijeme jer Allah je uistinu vrijeme.' O tome se govori i u pedeset i devetom poglavlju knjige Al-Fath al-makki gdje se navodi da se ljudi razilaze po pitanju shvatanja i poimanja vremena. Filozofi smatraju da je vrijeme iluzija, običan niz kosmičkih događaja i kretanja, dok teolozi misle drugačije. Oni kažu da je vrijeme događanje za koje je vezano pitanje "kada". Arapi pak, kada govore o vremenu, misle na noć i dan i to je tema o kojoj namjeravamo govoriti u ovom poglavlju. Noć i dan su dijelovi dana, period od izlaska sunca do njegovog zalaska smatra se danom, dok se vrijeme od zalaska do ponovnog izlaska sunca naziva noć. Zajedno čine vremenski period koji nazivamo danom. Taj period otkriva krucijalno kretanje. U spoljašnjem postojanju samo je kretanje izvjesno i ništa drugo, tu nema konkretnog vremena."[22]

Vrijeme je inače jedna od Ali-dedeovih temeljnih tema kojoj posvećuje mnogo pažnje u oba svoja velika djela a u svom poimanju vremena ponajviše je oslonjen upravo na učenja i shvatanja Ibn Arebija.[23] U uvodnom dijelu *Ḫawātim al-ḥikama* naprimjer, Ali-dede iznosi jednu od najkompleksnijih i najzrelijih formulacija sufijske teorije vremena, koja stoji u izravnoj intelektualnoj vezi s učenjem Ibn Arebija i njegovog kruga, osobito Sadruddina al-Qunawija.[24] Već na samom početku djela Ali-dede otkriva da promišljanje o vremenu ne tretira kao sporedno ili tehničko pitanje, nego kao ključ za razumijevanje cjelokupnog kosmološkog ustrojstva, duhovne hijerarhije i povijesne dinamike čovječanstva. On svoj pristup oblikuje izrazito akribološkim slijedom arapsko-islamske tradicije, oslanjajući se na Ibn Arebijeva djela *Futūḥāt* i *Fuṣūṣ*, ali i na Al-Qūnawijevu interpretaciju vremena kao "tačke sada" – jedine istinske vremenske odrednice. U skladu s Ibn Arebijevim učenjem, Ali-dede vrijeme ne razumijeva linearno,

[21] Ibid., str. 11.

[22] Ali-dada al-Busnawī, *Ḫawātim al-ḥikam*..., str. 14.

[23] Ova tema je kod Ali-dedea toliko prisutna i razrađena da zaslužuje da joj se posveti, ne samo jedan zaseban naučni rad, već i šira studija, odnosno knjiga, kako bi se adekvatno obuhvatila.

[24] Vidjeti: Ali-dada al-Busnawī, *Ḫawātim al-ḥikam*..., str. 9–20.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 122 22. 4. 2026. 20:13

kao kontinuirani tok koji se kreće od prošlosti ka budućnosti, nego kao niz manifestacija vječnog Božanskog "sada" (*al-ān*). To "sada", kojem Al-Qunawi posvećuje paradigmatsku analizu u komentaru sure Al-Fātiha, predstavlja nedjeljivi trenutak Božanskog zanimanja, Dah Milostivog koji neprestano obnavlja i iznova daje postojanje svim svjetovima. U tom smislu, svako vrijeme – bilo da ga nazivamo minutom, satom, danom, godinom ili milenijem – nije ništa drugo do prošireno "sada", umnoženi i rastegnuti vid jednog jedinog, neprestanog Božanskog djelovanja. Taj princip Ali-dede prihvata potpuno, smatrajući da je svaki vremenski oblik derivat tog prvobitnog trenutka. Zbog toga Ali-dede jasno razlikuje između stvarnog, imaginarnog i ograničenog vremena. Stvarno vrijeme jeste ono jedinstveno "sada" koje izvire iz stalnog Božijeg stvaranja; imaginativno vrijeme je ljudska predodžba nastala mjerenjem kretanja kosmičkih tijela; a ograničeno vrijeme je okvir u kojem se odvijaju fizički procesi, poput smjene dana i noći. Ova trostruka podjela direktno slijedi Ibn Arebijeve analize iz *Futūḥāta*, gdje je vrijeme shvatano kao relacija između Božanskog djelovanja i onoga što ga prima. Tako kod Ali-dedea vrijeme nikada nije samostalna supstanca, niti metafizička konstanta, nego relacija, odnos, stanje pojave. U ovom kontekstu i "dan" poprima više značenja, isto kao i kod Šejhul-ekbera. Najmanji dan jeste samo trenutak Božanskog zanimanja, dok su "veliki dani" – oni od hiljadu i pedeset hiljada godina – različite projekcije tog duhovnog vremena na svjetove berzeha i ahireta. Zato Ali-dede iscrpno opisuje kako se vrijeme dunjaluka razlikuje od vremena berzeha, te kako se ahiretsko vrijeme uopće ne može mjeriti ljudskim kategorijama. Dunjalučko vrijeme je zgusnuto, ograničeno i ispunjeno kontradikcijama; berzehsko vrijeme je elastično, rasklopivo i prilagođeno stvarnosti duše; a ahiretsko vrijeme je čista prisutnost, bez smjene jutra i večeri. To potpuno odgovara Ibn Arebijevom učenju o različitim "vremenima" svjetova, pri čemu je ahiret najbliži identitetu s vječnim Božanskim "sada".

Isto tako, Ali-dede preuzima Ibn Arebijevo shvatanje kosmičkih ciklusa, osobito ciklusa Djevice (*Al-Sunbula*) i Vage (*Al-Mīzān*), pri čemu svaki ciklus ima određeni broj hiljada godina i simboličnu funkciju u uređenju čovječijeg roda. U tim kosmološkim opisima on se uvelike oslanja na hermeneutičku simboliku Ibn Arebija, za kojeg su sazviježđa arhetipske strukture, a ne samo astronomijske činjenice. Ciklus Djevice povezuje s Ademovim, a. s., početkom i Isaovim, a. s., završetkom, dok mu je ciklus Vage posebno važan zato što je to "vrijeme uravnoteženosti", vrijeme u kojem se manifestira muhammedansko savršenstvo i u kojem se, prema

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 123 22. 4. 2026. 20:13

Ibn Arebiju, historija zatvara u ravnoteži pravde. Ali-dede svoje djelo eksplicitno smješta u trenutak dodira i preklapanja dvaju ciklusa, što je jedan od ključnih motiva Ibn Arebijevog razumijevanja duhovno-historijskih smjena. Pri tome, Ali-dede posebnim naglaskom odbacuje sve oblike reinkarnacionih učenja, što je usklađeno s ortodoksnom interpretacijom Ibn Arebija. Iako prihvata da se kosmos kreće u ciklusima, on izričito odbija sve ideje o transmigraciji duša i jasno razlučuje cikličnost manifestacija od teorija vraćanja istih individualnih duša u nova tijela. Na taj način potvrđuje da je cikličnost, u Ibn Arebijevom smislu, metafizička i duhovna, a ne biološka ili reinkarnaciona. U konačnici, Ali-dedeovo poimanje vremena predstavlja jednu od najuspjelijih sinteza osmansko-bosanske intelektualne tradicije i akbarijanskog sufizma. U njegovom razumijevanju vrijeme nije samo okvir u kojem se zbivaju događaji, već princip kroz koji se otkriva način Božanskog djelovanja u svijetu. Ono je znak, mjerilo i ključ postojanja. U tom smislu, Ali-dede se ne pojavljuje kao puki komentator Ibn Arebija, već kao autor koji u potpunosti dijeli njegov metafizički horizont, ali ga izražava vlastitim stilom, simbolikom i kompozicijom, prilagođenim učenima i duhovnim tragaocima njegovog vremena.

Egzegetsko-hermeneutički aspekt

U pojedinim dijelovima Ali-dede spominje Ibn Arebijeve egzegetske uvide, posebno u vezi s Al-Fātiḥom i odnosom između kur'anskih sura, ajeta i dženetskih stepena. On prenosi Ibn Arebijevu tvrdnju da svaka sura ima svoj metafizički pandan u nebeskoj stvarnosti, a svako slovo i riječ svoj korijen u Božanskim imenima. Takav pristup Kur'anu kao "kosmičkom tekstu" uveliko je oblikovao i Ali-dedeovu sufijsku hermeneutiku, gdje se značenje Objave otkriva kroz duhovnu intuiciju i simboličko čitanje:

> A Šejh u Futūḥātu kaže: "Broj dženetskih nivoa odgovara broju kur'anskih sura, jer se Kur'an, kao Božiji govor, sastoji od sura, ajeta, riječi i harfova. Pa tako sure odgovaraju dženetskim katovima a ajeti stepenima. Kur'anske riječi su suština Kur'ana a harfovi njihove osnove, dok se u njegovim dovama nalaze tajne i ishodišta njegove svjetlosti: 'Svaki harf ima granicu a svaka granica ishodište. Svaki ajet ima svoje vanjsko i unutrašnje značenje, od sedam do sedamdeset značenja, pa sve do onoga što samo Uzvišeni Allah zna.'"[25]

[25] Ibid., str. 59.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 124 22. 4. 2026. 20:13

Recepcija *Al-Futūḥāt al-makkiyya* u djelima Ali-dede Bošnjaka, kao što smo vidjeli, daleko nadilazi puko citiranje autoriteta. Ibn Arebijevo djelo za njega je sveobuhvatni model mišljenja – kosmološki, antropološki, epistemološki i eshatološki okvir u kojem se odigrava cjelina stvaranja. Kroz *Futūḥāt* Ali-dede prepoznaje vlastiti duhovni horizont: svijet koji počinje Božijom riječju, ispunjava se simbolima i završava u povratku Apsolutu. Tako *Futūḥāt* u njegovoj interpretaciji postaje duhovna matrica njegove vlastite vizije sufizma – spoj mistike, adaba i teologije stvaranja.

Ostala Ibn Arebijeva djela koja je koristio Ali-dede

Među brojnim kraćim spisima Ibn Arebija posebno se izdvaja djelo *Al-Durra al-bayḍā'*, kojem je u nekim rukopisnim tradicijama pripojen i traktat *'Aqīda ahl al-islām* (*Vjerovanje muslimana*). Ovaj spis nastoji prenijeti osnovne postavke Ibn Arebijeve duhovne vizije kroz simbolički jezik. Centralna ideja je jedinstvo egzistencije (*waḥda al-wuǧūd*), prema kojem sva bića i pojavnosti nisu samostalne egzistencije, nego odrazi i manifestacije Božanskih imena i atributa. Čitav svemir prikazan je kao more beskonačnih odsjaja Božanskog svjetla, a ljudsko srce (*qalb*) mjesto je gdje se ti odrazi očituju u punini. Poseban značaj imaju simboličke slike kojima se Ibn Arebi služi: biser kao metafora savršenstva i unutrašnje vrijednosti, svjetlost kao simbol božanske prisutnosti i more kao slika bezgraničnog Božijeg bića. Ove slike nisu tek retorički ukras, već hermeneutički ključevi za razumijevanje odnosa između Stvoritelja i stvorenog. U njima se vidi težnja da se apstraktna metafizika učini pristupačnom putem intuitivne simbolike. Drugi dio, *'Aqīdat ahl al-islām*, predstavlja sažetak u kojem Ibn Arebi iznosi temeljne postulate islamskog vjerovanja: vjeru u Boga, meleke, knjige, poslanike, Sudnji dan i Božiju odredbu. Struktura je u skladu s klasičnim akidetskim priručnicima, ali Ibn Arebi im daje osoben pečat naglašavajući unutarnju dimenziju vjerovanja. Akidetske istine nisu samo apstraktne dogme, nego duhovne stvarnosti koje se u potpunosti žive i doživljavaju u srcu vjernika. Na taj način, *'Aqīda* dopunjuje *Al-Durra al-bayḍā'*: dok prvi tekst prenosi metafizičku viziju univerzuma kao refleksa Božijeg bića, drugi osigurava da ta vizija ostane ukorijenjena u temeljima islamske ortodoksije. Za Ali-dedea ovo Ibn Arebijevo djelo predstavlja jedan od važnih oslonaca. U njegovim djelima jasno se osjeća kako metafizička simbolika iz *Al-Durra al-bayḍā'* – slike svjetlosti, mora i Božanskih imena – prožima njegove vlastite hermeneutičke postupke.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 125 22. 4. 2026. 20:13

Istovremeno, prisustvo *ʿAqīde* u njegovoj recepciji Ibn Arebija pokazuje njegovu težnju da sufijsko učenje predstavi kao usklađeno s osnovnim člancima vjere.[26]

Ibn Arebijevo djelo *Muḥāḍara al-abrār wa-musāmara al-ahyār fī al-adabiyyāt wa al-nawādir wa al-ahbār* koje Ali-dede također citira pripada klasičnoj adabskoj tradiciji i odlikuje se bogatstvom tema i raznovrsnošću izraza. Struktuirano je kao niz "predavanja" i "besjeda", u kojima se smjenjuju mudre izreke, stihovi, poslovice, kratke priče i historijske anegdote. Glavni cilj djela jeste didaktički: kroz zabavu i estetski užitak pružiti čitaocu moralne pouke i oblikovati njegovo razumijevanje svijeta. U knjizi se nalaze zgode o poznatim vladarima i državnicima, čime se prenosi poruka o pravednom vladanju, velikodušnosti i hrabrosti. Jedan od uobičajenih motiva jeste suprotstavljanje dobrog i lošeg vladara, pri čemu se kroz anegdotu i dosjetku naglašava ideal vladarske pronicljivosti. Djelo također obiluje pričama o učenjacima i mudracima, u kojima se ističu vrijednosti znanja, skromnosti i predanosti istini. Posebno mjesto zauzimaju stihovi klasičnih arapskih pjesnika – ljubavne, moralne ili satirične pjesme – koji obogaćuju tekst ljepotom izraza i učvršćuju vezu između književne i etičke dimenzije. U cjelini, *Muḥāḍara al-abrār* pokazuje Ibn Arebija ne samo kao velikog metafizičara, nego i kao majstora adaba, koji kroz spoj literature, mudrosti pa čak i humora oblikuje jedinstvenu viziju kulturne i moralne pouke. Posebno je zanimljiva sličnost ovoga djela s Ali-dedeovim *Muḥāḍara al-awāʾil wa-musāmara al-awāhir*. Već sam naslov, sa kombinacijom "predavanja" (*muḥāḍara*) i "besjeda" (*musāmara*), jasno upućuje na istu žanrovsku tradiciju i na istu namjeru: spojiti literarnu formu s edukativnim sadržajem. Kao što Ibn Arebi kroz niz motiva i primjera prenosi moralne pouke i kulturno znanje, tako i Ali-dede sabira "prve" događaje, ličnosti i pojave, koje upotpunjuje anegdotama, mudrim izrekama i stihovima. U oba slučaja riječ je o nastojanju da se enciklopedijsko znanje i duhovna poruka predstave u obliku pristupačnom širem krugu učenih čitatelja, u kojem su zabava i pouka nerazdvojivi.[27]

U Ali-dedeovu referentnu literaturu spada i djelo *ʿuqla al-mustawfiz* jedno je od kraćih, ali konceptualno iznimno gustih spisa šejha Ibn

[26] Vidjeti: Muhyi al-Din Ibn Arabi, *Al-Durra al-bayda*, priredio i kritički obradio: Muhammad Zaynuhum Muhammad Azab, Maktaba Madbuli, Al-Qahira, s. a.

[27] Vidjeti: Muhyi al-Din Ibn Arabi, *Muḥāḍara al-abrār wa-musāmara al-ahyār fī al-adabiyyāt wa-al-nawādir wa-al-ahbār*, Dar al-yaqza al-arabiyya, Dimašq, 1968.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 126 22. 4. 2026. 20:13

Arebija. Po svome sadržaju i strukturi, pripada grupi njegovih kosmo-antropoloških i metafizičkih traktata, u kojima razvija temeljne ideje o porijeklu postojanja, hijerarhiji bića i poziciji čovjeka kao mikrokosmosa i Božijeg zastupnika (*ḫalīfa*). U uvodu Ibn Arebi postavlja temelje svoga promišljanja o stvaranju, polazeći od teze da je Bog, uzvišeni Stvoritelj, otpočeo stvaranje svjesnih bića duhovima "muhayyamīn", koji su oblikovani iz *fayḍ al-subuḥāt* (zračenja Božanskih svjetlosti). Time se uspostavlja ontološki kontinuitet između svijeta čiste inteligibilnosti (*ʿālam al-ʿuqūl*) i svijeta materijalne pojavnosti (*ʿālam al-taḫalluq*), u kojem svaki sloj stvarnosti predstavlja zrcalni odraz Božanskog prisustva. Središnja tema djela je stvaranje čovjeka i njegovo uzdizanje do savršene slike (*ṣūra kāmila*), čime postaje posrednik između svijeta Božanskog i svijeta stvorenog. Ibn Arebi opisuje čovjeka kao sintezu svih razina postojanja, nositelja Božanskih imena i atributa, koji u sebi spaja koncepte *al-ḫalīfa* i *al-ʿabd*, tj. zastupništvo i potpunu pokornost. Ova dvostruka priroda čovjeka izražava se kroz njegovu *istiqāma* (uspravnost), *fiṭra* (prirodnost) i *maʿrifa* (sposobnost spoznaje), koje ga uzdižu iznad ostalih bića. Teme koje Ibn Arebi u ovom djelu obrađuje obuhvataju: kosmološki poredak i stvaranje nebeskih sfera (Arš, kursijj, aflāk), elemenata i prirodnih svjetova; hijerarhiju bića: od anđeoskih duhova, preko elemenata, do čovjeka kao vrhunca stvaranja; ulogu intelekta (*ʿaql awwal*) kao prvog emanata Božanske Volje (*Al-Qalam al-aʿlā*), koji u sebi sabire znanje o svim stvarima; koncepciju Božanskih imena i svojstava, čije se djelovanje reflektira u cjelokupnom kosmosu; antropološki model savršenog čovjeka (*al-insān al-kāmil*), čije savršenstvo proizlazi iz njegove spoznaje o vlastitoj slici i sličnosti sa Stvoriteljem. Djelo je također prožeto didaktičkim tonom, autor ne izlaže samo filozofsku spekulaciju, već nudi metafizičku mapu stvarnosti koja se proteže od Apsolutnog Bića (*Al-Wugūd al-Muṭlaq*), preko svjetova emanacija i suptilnih sfera, sve do materijalnog svijeta i čovjeka kao njegova zrcala. Kao i u djelima *Inšāʾ al-Dawāʾir* i *Tadbīrāt al-Ilāhiyya*, i ovdje Ibn Arebi koristi geometrijske i simboličke prikaze (poput krugova, centara, sfera) da bi pojasnio odnose između svijeta Božanskog i svijeta stvorenog, čime njegovo pisanje poprima i grafičko-meditativnu dimenziju. U kontekstu Ali-dedeovog stvaralaštva, djelo *ʿUqla al-Mustawfiz* od posebne je važnosti jer pruža ontološki i simbolički okvir za razumijevanje strukture stvarnosti i čovjekovog mjesta u njoj, što se jasno odražava u Ali-dedeovim vlastitim djelima, napose u *Muḥāḍarāt al-awāʾil* i *Ḫawātim al-Ḥikam* gdje se prepoznaju Ibn Arebijevi tragovi

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 127 22. 4. 2026. 20:13

u shvatanju čovjeka kao sinteze bića i svjetova, te simbolike svjetlosti, znanja i emanacije.

Zaključak

U ovom radu nastojalo se ukazati na prisustvo Ibn Arebijevih djela i misaonih koncepata u djelima Ali-dede Bošnjaka na arapskom jeziku, s posebnim osvrtom na način na koji su ti elementi preuzimani, tumačeni i uklapani u njegov vlastiti intelektualni i duhovni horizont. Kroz analizu Ali-dedeovih ključnih djela, prije svega *Muḥāḍara al-awā'il wa-musāmarā al-awāḫir* i *Ḫawātim al-ḥikam ḥall al-rumūz wa kašf al-kunūz*, pokušalo se pokazati da Ibn Arebijeva misao kod Ali-dedea ne funkcioniše samo kao sporadični autoritativni oslonac, nego kao širi konceptualni okvir unutar kojeg se artikulišu teme poput porijekla svijeta, hijerarhije bića, prirode vremena, kosmičkih ciklusa i dinamike Božanskog djelovanja. Analiza upućuje na to da Ibn Arebijevo veliko djelo, *Al-Futūḥāt al-Makkiyya* zauzima posebno mjesto među djelima na koja se Ali-dede oslanja, i to kako kroz izričite citate, tako i kroz implicitno preuzimanje terminologije, simboličkih obrazaca i ontoloških pretpostavki karakterističnih za akbarijansku metafiziku. Uz *Futūḥāt*, u Ali-dedeovim spisima se mogu prepoznati i tragovi drugih Ibn Arebijevih djela, poput *Fuṣūṣ al-ḥikama* i kraćih rasprava posvećenih pitanjima vremena i kosmologije, što sugerira da se radi o relativno sistematskom, a ne slučajnom upoznavanju s akbarijanskim korpusom. Istovremeno, razmatranje Ali-dedeovog odnosa prema Ibn Arebiju pokazuje da se ne radi o pukom prenošenju ili nekritičkom usvajanju njegovih stavova. Naprotiv, čini se da Ali-dede akbarijansku metafiziku preoblikuje u skladu s vlastitim interesima i intelektualnim okruženjem, povezujući je s učenjima drugih autoriteta, prije svega Ǧalāluddina al-Suyūṭija, te s klasičnim disciplinama kur'anskih i hadiskih znanosti. Takva sinteza omogućava mu da gnostičke koncepte uklopi u širi okvir osmanske uleme i učini ih prihvatljivim u kontekstu u kojem su granice između ezoterijskog i normativnog diskursa često bile predmet rasprava. U tom smislu, rad sugerira da Ali-dede Bošnjak može biti posmatran kao jedan od važnijih posrednika akbarijanske tradicije u osmansko-bosanskom prostoru 16. stoljeća. Njegova djela svjedoče o tome da je Ibn Arebijeva misao bila prisutna i živa ne samo u centralnim intelektualnim središtima Carstva, nego i u njegovim periferijama, gdje je bila kreativno reinterpretirana i prilagođena lokalnim naučnim i duhovnim

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 128 22. 4. 2026. 20:13

potrebama. Ovakav uvid, iako nužno ograničen obimom i fokusom rada, može poslužiti kao polazište za daljnja istraživanja recepcije Ibn Arebija u osmanskom svijetu i za dublje sagledavanje mjesta Ali-dedea Bošnjaka u povijesti islamske metafizike i sufijske književnosti.

Akbarian Metaphysics in the Ottoman-Bosnian context: Ibn ʿArabi's thought in the works of Alauddin Ali-dede Bosniak

Summary

This study examines the intellectual and spiritual relationship between Ibn ʿArabi (1165–1240) and ʿAlī-dede Bošnjak (1540–1598), one of the most prominent Bosnian-born scholars and Sufi thinkers of the sixteenth-century Ottoman world. By analysing Ali-dede's major works – particularly *Muḥāḍarat al-awā'il wa-musāmarāt al-awākhir* and *Ḫawātim al-ḥikam ḥall al-rumūz wa-kašf al-kunūz* – the article demonstrates that Ali-dede operated within the broader Akbarian intellectual tradition and that his metaphysical framework is deeply indebted to concepts articulated by Ibn ʿArabi in the *Futūḥāt al-Makkiyya* and the *Fuṣūṣ al-ḥikam*. Special attention is given to Ali-dede's understanding of time, cosmic cycles, the hermeneutics of the "eternal now", and the structure of spiritual realms – all of which reflect a direct reception and creative rearticulation of Ibn ʿArabi's ontology. Rather than a mere compiler, Ali-dede emerges as an original thinker who adapted Akbarian metaphysics into a distinct Ottoman-Bosnian intellectual idiom. The article thus contributes to a deeper understanding of how Ibn ʿArabi's school spread across the Ottoman scholarly milieu and highlights Ali-dede Bošnjak's significance within the broader history of Islamic thought.

Izvori

- ʿAlā'uddīn ʿAlī dada al-Sikatwārī al-Būsnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāhir*, prvo izdanje, Al-Maṭbaʿa al-ʿāmira al-šarafiyya, Egipat, 1894.
- Ali dada ibn Muṣṭafā al-Mūstārī, *Ḫawātim al-ḥikam*, priredio: ʿĀṣim Ibrāhīm al-Kayyālī, Dār al-kutub al-ʿilmiyya, Bayrūt, 2007.
- Muhyi al-Din Ibn Arabi, *Al-Durra al-bayda*, priredio i kritički obradio: Muhammad Zaynuhum Muhammad Azab, Maktaba Madbuli, Al-Qahira, s. a.

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 129 22. 4. 2026. 20:13

– Muhyi al-Din Ibn Arabi, *Muḥāḍara al-abrār wa-musāmara al-ahyār fī al-adabiyyāt wa-al-nawādir wa-al-ahbār*, Dar al-yaqza al-arabiyya, Dimašq, 1968.

Literatura

– Bajrić, Berin, *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu Muhadara al-awail wa musmara al-awahir Ali-dede Bošnjaka*, Orijentalni institut – Centar za napredne studije, Posebna izdanja LXX, Sarajevo, 2023.

– C. Chittick, William, *Sufijski put spoznaje. Ibn al-'Arabijeva metafizika imaginacije*, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, 2021.

– Hafizović, Rešid, *Ibn Arabijevo filozofsko-teološko učenje o Logosu*, Bemust, Zenica, 1995.

– Ibn 'Arabi, *The Meccan Revelations, vol. I.* Translated and introduced by William C. Chittick and James W. Morris, New York: Pir Press, 2002, str. 3–27.

– Kasumović, Ismet, "Traktat o transcendentnom ljudstvu Ali-dede Bošnjaka" *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXXI/1981, Orijentalni institut, Sarajevo 1981, str. 99–110.

– Kasumović, Ismet, *Ali-Dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska učenja*; El-Kalem, Sarajevo, 1994.

– Türkmen, Nail Cağman, *Ali Dede Bosnevī, Hayatı, Eserleri ve Fezāilü'l-Cihād*, İstanbul, 2019. [magistarski rad]

ZNAKOVI_VREMENA DVOBROJ 103-104 novo.indd 130 22. 4. 2026. 20:13